

Moses Levy

Af Emilie Cohn Roi

Denne artikel om Moses Levy blev oprindeligt publiceret som et kapitel i bogen *Khartzrot Kopenhagen* (, *Courts of Copenhagen*) som udkom i Israel i 2003 på forlaget Rubin Mass. Den er oversat fra hebraisk af Herbert Naftali Gutmann.

Bogen handler om Georg Cohns liv og virke. Georg Cohn var rådgiver i folkeret med rang af minister i det danske udenrigsministerium fra 1913 til sin død i 1956. Hans navn huskes i Danmark navnlig på grund af hans bidrag til bevarelse af neutraliteten under Første Verdenskrig og af Grønland som en del af Danmark i retssagen mod Norge i begyndelsen af 1930'erne. Men frem for alt huskes han som en utrættelig forkæmper for forhindring af krig.

Bogen omfatter tillige en slægtshistorie gennem tre hundrede år, fortrinsvis i København, og indeholder historien om en families synagoge i hjertet af København gennem to hundrede år.

Den første del af bogen beskriver de syv slægtled, der gik forud for min far, Georg Cohn: Jacob Moisling, der var bosiddende i Moisling ved Lübeck, en lille landsby i Slesvig-Holsten, som stod under den danske konge. Hans søn, Isac Jacob, som kom til København fra Moisling i 1739, ægtede Zippora og slog sig ned i byen. Meyer, Isacs søn, som giftede sig med Eva Heiman Jacobs. Pauline (Perlche), ældste datter af Meyer, som ægtede Haim Koch fra Amsterdam. Deres søn Moses Levy og dennes hustru Frederikke af slægten Nathan fra Nakskov, en af de ældste slægter i Danmark. Deres datter Helene og

dennes mand Joseph Perlstein fra rabbiner Ettlingers *Yeshiva* i Altona. Og deres datter Emilie, som ægtede Hermann Zvi Cohn fra Frankfurt am Main og vendte tilbage til København.

Slægtens historie er blot en prisme, hvorigennem det er muligt at betragte menighedens opkomst og vækst i Danmark i det 18. og 19. århundrede. Hvad der rørte sig i menigheden, var et ekko af udviklingen i Mellemeuropa og var stærkt påvirket af tendenser i den tyske jødedom – oplysningstiden, emancipationen, assimilering og konvertering til kristendommen. Alligevel har det lille jødiske mindretal i Danmark haft sit eget særpræg, og dette gjaldt også for mindretallet i mindretallet – den gamle ortodokse menighed.

Efter at *Khartzrot Kopenhagen* udkom, har professor Martin Schwarz Lausten i to bøger: *Frie jøder?* og *Folkekirken og jøderne*¹ detaljeret og med tilhørende udførlig dokumentation behandlet Moses Levy og den lille ortodokse gruppes kamp mod rabbiner Wolff og den store menigheds ændringer af ritualer.

Moses Levy, min fars oldefar, har uden tvivl været et imponerende menneske. Min far omtalte ham med stor respekt og anså ham for at være en ærlig og retskaffen mand, som aldrig gik på kompromis. Han grundlagde familiens synagoge i Læderstræde 5 for at sikre uafhængighed af den store menighed, som i hans øjne havde fjernet sig fra den ortodokse linje.

Moses Levy blev født i København omkring 1795, i året for den store brand, og oplevede derfor ikke at se den store synagoge i Læderstræde. Han voksede op i den imponerende ejendom i Stormgade som det tredje barn af ni. Hans far Haim Koch, også kaldet Heyman Levy (1762-1835), kom til København fra Amsterdam i 1790 og ægtede Pauline Meyer (1772-1814), efter at brudens far Meyer Isac Moisling havde skaffet ham opholdstilladelse i København. Moses Levy fortsatte familiens tradition i kampen mod reformtilhængerne. Han var urtekræmmer og var i en periode tillige klasselotterikollektør, blev en særdeles velhavende mand og erhvervede sig mange ejendomme i byen.

Moses Levy ægtede Frederikke Nathan, der blev født i 1786 i en af de ældste jødiske slægter i Danmark. Familien Nathan stammede fra Nakskov på Lolland, eller Naschau som byen hed på jødetysk. Som følge heraf kaldtes Frederikkens far Leib Nasche. Hans officielle navn var Levin Nathan og han var født og døde i København (1748-1827). Dynastiets grundlægger, Levin Samuel fra Hildesheim, fik i 1692 tilladelse til at slå sig ned i Nakskov som tobaksspinder, og han var kompagnon og svoger til Isac Kantor, som allerede havde slået sig ned der i 1682. Frederikkens mor var Feile Wallich og hendes mor igen, Esperance, nedstammede fra en portugisisk familie. Blandt Frederikkens slægtninge taltes også Glückel von Hameln, Heinrich Heine og forfatteren Meir Aron Goldschmidt, som var efterkommer af Meyer Goldschmidt Stadthagen.

Frederikke og Moses Levy havde to døtre. En døde som barn og den anden, Helene, var min fars bestemor.

Moses Levy levede i den danske Guldalder. I Københavns snævre gyder kan han bl.a. have mødt H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Bertel Thorvaldsen, C.W. Eckersberg og Goldschmidt. I sin barndom havde han oplevet englændernes bombardement af byen og Napoleonskrigene og som mand blev han

Fig. 1. Moses Levy (ca. 1795-1865).

vidne til statsbankerotten, til Anordningen af 1814, som gav jøderne næsten fuld ligestilling med landets øvrige borgere, og til de antisemitiske optøjer. I modsætning til flertallet af jøderne på hans tid, der assimilerede sig eller konverterede til kristendommen, nåede Moses Levy til den modsatte konklusion – han holdt stædigt fast ved den gamle ortodokse jødedom.

Anordningen om ligestilling forpligtede jødiske piger og drenge til at blive konfirmeret i en alder af 13 år, ligesom det var krævet af den kristne ungdom, og til at deltage i en konfirmationshøjtidelighed. Hele højtideligheden blev afholdt på dansk og indeholdt en mundtlig prøve i den jødiske tro på grundlag af en på dansk affattet lærebog som havde fået myndighedernes godkendelse. Højtideligheden var kollektiv og i dens midtpunkt stod den unge kateket Isac Noah Mannheimers prædiken. Børnene sang også i kor af Davids salmer på dansk til musik komponeret af Kuhlau og Weyse.

Til afholdelse af konfirmationshøjtidelighederne lejede menighedens leder Nathanson i 1817 en stor sal i en ejendom på Gammel Strand som stødte op til bagsiden af ejendommen i Læderstræde 5 – samme ejendom som husede Salomons, bror til Meyer Isac, synagoge og lejlighed. Året forinden, i 1816, overdrog Salomon sin ejendom og ansvaret med ledelsen af synagogen til sin søn, Bendix Salomon, som var Paulines fætter. Salomon og Bendix og andre ortodokse andagtsøgende kunne ikke andet end at blive oprørte over at høre reformtilhængerne højtideligheder og orgelmusik. Nathanson, som var godt tilfreds med konfirmationen, sørgede for at Mannheimer hver uge afholdt andre religiøse højtideligheder i samme sal. Han forholdt sig hånligt til sine naboer og navnlig til rabbiner Abraham Gedalia og beskrev de ortodokse ceremonier som forældede og Talmud-studiet som ”fordummende”.

Som tiden gik, voksede modstanden fra ortodoks side og fik støtte fra rabbiner Gedalia. Noah Mannheimer blev træt af angrebene, der blev rettet mod ham, og i 1824 rejste han til Wien og blev udnævnt til rabbiner for en reformmenighed. Han blev en central skikkelse blandt Wiens jøder og blev kendt i hele Europa som en glimrende og karismatisk prædikant.

Nathanson fortsatte med at nærme sig det kristne samfund. I sit hjem holdt han kulturel salon og støttede rundhåndet skribenter og kunstnere (på Statens Museum for Kunst hænger Eckersbergs berømte billede *Den Nathansonske Familie* fra 1818). Nathanson og hans hustru forblev ganske vist i den jødiske tro og han fortsatte med at forestå menigheden, men fra 1830erne var der tendenser til at overtale jøderne til at konvertere og assimilere sig i det danske samfund og i 1838 lod han sine ni børn døbe! Enkelte nåede endog at indtage præstembeder i den danske folkekirke. Det fortælles, at balletmesteren Bournonville engang spurgte sin ven Nathanson, hvorfor ikke også han konverterede og fik som svar: ”Dersom De nu opgav bal-

letten, så ramlede det hele sammen, og hvis jeg forlader jøderne, bliver alt det, jeg har virket for mine troesfæller, spildt arbejde. Men De har ret, i mit hjerte er jeg en kristen.” I 1838 udnævntes han til chefredaktør på Berlingske Tidende, og i denne stilling virkede han i tyve år.

Da den gamle rabbiner Gedalia døde i 1827, søgte menigheden en rabbiner til den store synagoge som var planlagt i Krystalgade, en mand som ville kunne samle den splittede menighed og bringe forsoning mellem de ortodokse og reformtilhængerne. De ortodokse ville som overrabbiner udnævne en søn af rabbiner Gedalia, rabbiner Abraham Salomon Gedalia, som i menigheden gik under navnet ”Schachno”. Schachno tog fra Posen til København for at assistere sin far. Nathansons ortodokse bror, Joel, lejede en lejlighed til ham i Pilestræde 63 samt et stort rum til bedesal ikke langt fra farens ejendom i samme gade (nr. 57). Efter farens død flyttede Schachno ind i hans lejlighed.

De ortodokse, som kendte rabbiner Gedalia som en skriftlærd, retskaffen og ædelsindet mand, kæmpede for at få ham valgt, men repræsentanterne for den store menighed satte sig imod. De ønskede en ortodoks rabbiner kyndig ikke blot i religiøse anliggender men også uddannet i den europæiske kultur, og han skulle forpligte sig til i løbet af to år at lære dansk. Valget faldt på en ung ortodoks rabbiner, dr. Abraham Alexander Wolff (1801-1891), som havde været rabbiner i Hessen. Dr. Wolff modtog den kongelige udnævnelse i 1828 og kom efter nogle måneder til København. I virkeligheden blev tidsfristen forlænget flere gange, da det var svært for Wolff at prædike på dansk.²

Rabbiner Schachno forblev i sit embede som rabbiner for den gamle ortodokse menighed og holdt daglig gudstjeneste i sit hjem indtil sin død i 1844. Forfatteren Goldschmidt, som havde besøgt ham som barn, beskriver ham som ”den højt ansete og meget elskede.”

I 1829 endnu før man var begyndt at bygge den store synagoge i Krystalgade, holdt Wolff sin indvielsesprædiken i en lejet sal for en stor og begejstret forsamling. Der blev indsamlet bidrag fra alle menighedens medlemmer til bygning af synagogen. For at berolige de ortodokse, blandt disse Moses Levy, lovede dr. Wolff, at der ikke ville blive indført ændringer i liturgien eller i ceremonierne.

Ganske vist havde menigheden allerede i 1799 kort tid efter branden købt grunden som var udset til synagogen. Byggearbejdet blev imidlertid udskudt på grund af uenighed i menigheden, idet de ortodokse nærede frygt for, at den nye synagoge ville blive en kopi af Reformtemplet i Hamborg. I 1833 indviedes synagogen efter tegninger af arkitekten J.F. Hetsch. Den nye synagoge skulle forene alle byens jøder, og myndighederne satte lukningen af de øvrige små synagoger (mindst tolv), som fandtes i private huse, som betingelse for byggeriet af den ny synagoge.³ Forud for synagogens indvielse i 1833 fremlagde Wolff en *Agende for det mosaiske Troessamfunds Synagoge* til kongelig approbation, i hvilken var specificeret alle bønner og synagogale ritualer. Wolff ønskede at nå til et forsigtigt kompromis mellem de forskellige strømninger og bevare den ortodokse liturgi. Ændringerne var ikke yderliggående: visse bønner blev fjernet som f.eks. en del bønner til Nytårsfesten og Forsoningsdagen, *Kaddish*-bønnen for de sørgende blev fremsagt en enkelt gang sammen med forsangeren. Ligeledes blev der kun sagt én gang *Mi Sheberach* for dem, som kaldtes op til Toraen på Sabbaten og helligdagene efter endt Tora-læsning. Gudstjenestens sprog forblev imidlertid hebraisk bortset fra Præsternes (Kohaniternes) velsignelse, som overrabbineren skulle fremsige på dansk. Et mandskor skulle ledsage forsangeren og rabbineren skulle bære embedsdragt. Et kapitel i bogen er helliget højtideligheden omkring konfirmationen, som blev afholdt to gange om året i maj og i november. (Indtil i dag afholdes gudstjenesten i den store synagoge i København efter samme bestemmelser med ganske få afvigelser. En af ændringerne er bortfald af pligten til at deltage

i konfirmationshøjtideligheden, som i øvrigt heller ikke mere gælder for den kristne ungdom).

Rygterne om ændringerne i ritualerne, som rabbiner Wolff havde påtænkt, gav Moses Levy anledning til alvorlig bekymring og han indlod sig i en stædig og fortsat kamp med overrabbineren. Han modsatte sig på det kraftigste forandringerne og at gudstjenesten blev lavet om til en ceremoni, som i hans øjne var formalistisk, tom og manglede indre liv. Han og hans ligesindede protesterede også mod afhængigheden af myndighederne i stedet for af de religiøse forskrifter.

I en række indlæg, som han offentliggjorde i bladet *Politivennen* fra 1832 og indtil den store synagoges indvielse i 1833, gør Moses Levy rede for bevæggrundene til sin modstand mod ændringerne i gudstjenesten og mod at opgive hebraisk som andagtsprog og mod udeladelsen af ældre bønner med at "disse ikke har ændret sig i de sidste to tusinde år". Han rettede kritik mod den måde, hvorpå menighedens repræsentanter blev valgt og mod kravet om total stilhed under gudstjenesten. Frosell peger på, at Moses Levy i de nævnte indlæg fremstår som et anset og dannet menneske – medens han i menigheden efterlod et indtryk af at være stridslysten og ufordragelig.

Wolff lod kritikken upåagtet. Han og menighedens repræsentanter reagerede kun på hans sidste indlæg fra 1833, hvor Moses Levy kritiserer den planlagte nyskabelse ved konfirmationshøjtideligheden om at lade børn af velstående familier stå i første række og de mindre bemidlede bagest. Moses Levys argument var bl.a. at "... Dr. Wolff erklærer jo i sine »åndfulde prædikener«, at »for Gud er vi alle lige«". Wolff og repræsentanterne forsøgte at forklejne problemets alvor.

Moses Levy nøjedes ikke med at skrive indlæg i bladet og klage til øvrigheden. Den 1. juni 1832 stilledede han og hans far Heyman Levy et brev til kong Frederik VI, hvori han fordømmer ændringerne og

beder om kongens hjælp. Brevet er underskrevet ”Heymann Levy Vekselmægler og Moses Levy Urtekræmmer”. Også denne henvendelse forblev ubesvaret. Den blev overbragt Wolff. Heyman og Moses Levy med grosserer Jacob Eibeschutz henvendte sig endnu to gange til kongen med lignende anmodninger.⁴

Moses Levy deltog aldrig i en gudstjeneste i den store synagoge. Han overværede imidlertid højtideligheden ved dens indvielse med sin ven, juristen Nathan Eibeschutz (bror til Simon Eibeschutz, den kendte filantrop og velgører for kunstnere og litteraturer), der var beslægtet med Frederikke Levy. Med høje tilråb afbrød de enhver afvigelse fra den traditionelle liturgi og vakte megen furor. Ganske vist blev der indgivet klage over dem, men myndighederne fandt ikke anledning til at skride ind og de slap med en advarsel.

Fra da af påtænkte Moses Levy at åbne sin egen synagoge trods forbuddet. Det må formodes, at han i mellemtiden har frekventeret sin fars synagoge for familien eller rabbiner Schachnos. Kort tid efter den store synagoges indvielse fik Heyman Levy, trods Wolffs kraftige modstand, tilladelse af det Danske Kancelli, på grund af hans høje alder og gigtsygdom, til at fortsætte med at holde husandagter i sit hjem, men kun med sin familie.⁵ Heyman Levy døde i 1835.

I 1840 flyttede han fra sin lejlighed i Skt. Peders Stræde 120 til en lejet lejlighed i Læderstræde 5. Det var hans hensigt at købe hele ejendommen, som var gået over på ikke-jødiske hænder, efter at hans slægtning Bendix Salomon havde solgt den til Hans Olsen i 1836. Den 6. februar 1843 blev købskontrakten underskrevet af Moses Levy og ejeren af ejendommen, enken Anne Margrethe Olsen og hendes arvinger (*Fig. 2*). Her åbnede Moses Levy i 1845 en synagoge uden at indhente myndighedernes tilladelse. Synagogen befandt sig i en nydelig lille sal på første etage med fem store vinduer mod gaden. Denne synagoge blev som omtalt oprettet

af Salomon, Levys mors onkel, efter at han havde erhvervet den nye ejendom i 1800.⁶

Myndighederne viste ikke interesse for Moses Levys lovstridige handling, og heller ikke Wolff reagerede. Tilsyneladende var sagen belejlig for ham, for hermed håbede han at slippe for den evindelige kritik. Fra nu af fungerede de to eneste synagoger i København side om side: den store i Krystalgade og den lille i Læderstræde. Først i 1910 åbnedes endnu en synagoge i København, *Machasikei Hadass*.

Synagogen i Læderstræde var indtil begyndelse af det 20. århundrede kendt som ”Den Koch’ske Synagoge”. Sådant blev den også omtalt i avisartikler. Det står ikke klart, hvorfor dette tilnavn blev anvendt, for Moses Levy havde afbrudt kontakten med den del af sin fars familie, som havde bevareret navnet Koch og havde fjernet sig fra jødedommen. Den Koch’ske Synagoge søgtes fortrinsvis af Moses Levys tilhængere, ejendommens beboere og familien, blandt disse familierne til hans to søstre: Sara og dennes mand, Jacob Moses Ruben fra Helsingør, og Birgitte, som var gift med sin fætter Sally Salomon, som boede i ejendommen. To af Moses Levys fire brødre var barnløse. En af dem, Jacob, oprettede et brudelegat som består den dag i dag. Den yngre bror, Samuel, var rejst til Paris, hvor han åbnede en synagoge i Rue Cadet.

Moses Levy førte et beskedent liv med sin hustru Frederikke og datteren Helene centreret omkring Læderstræde og nabolag, og fjernt fra livet i den store menighed.⁷ Man sagde om ham, at han ikke gik uden for en dør på Sabbaten for ikke at se jøder der røg på gaden. Blandt de assimilerede jøder fandtes også dem, der skammede sig over deres afstamning. Forfatteren Henrik Hertz f.eks. konverterede i 1832 til kristendommen tilskyndet af Nathanson, som var i slægt med ham. I sine skuespil er han mere dansk end danskerne, mere kristen end de kristne og i ingen af hans værker findes antydningen af hans afstamning. Den kendte litteraturkritiker Georg Brandes (1842-1927) sagde engang:

”Hvem ved, om ikke Hertz selv er skyld i, at han mangler en streng på sin lyre ... og ikke har nået storhed.”

Meir Aron Goldschmidt derimod var stolt over at være jøde, skønt han assimilerede sig (han overvejede at konvertere, men opgav ideen). Hans erindringer, skrevet i 1876⁸ indledes med ordene: ”Jeg er af Levi Stamme”, og skildrer med kærlighed den ortodokse jødedom, som han kendte fra sin onkels hus. Ved et studentermøde, som afholdtes i 1844, indledte Goldschmidt sin tale med erklæringen: ”Jeg er Jøde! Hvad vil jeg blandt Eder?” Hans bog *En Jøde*, som udkom i 1845, vakte fortørnelse såvel blandt det danske som det jødiske publikum. Bogen beskæftiger sig med dilemmaet hos en uddannet assimileret jøde, som næres af skyldfølelse over at have forladt sin tro og hverken føler tilknytning til det jødiske samfund eller til det kristne, der modtager ham med kulde og anser ham for fremmed. De fleste af hans bøger behandler samme dilemma om ”hjemløshed”. Brandes roste ikke Goldschmidt og skrev engang at ”Goldschmidt serverer sin bedstemoder med skarp sauce”. I 1840 grundlagde Goldschmidt det litterært-satiriske ugeblad *Corsaren*, i hvilket han bl.a. førte polemikker med Kierkegaard.

1848, året for revolutionerne i Europa, førte også i Danmark til revolutionære ændringer i styreform. Under indtryk af de nationalliberale og under pres fra den offentlige mening erklærede Frederik VII i marts 1848 enevældens ophør.

Den 5. juni 1849 fik Danmark en grundlov, som ydede lige rettigheder for alle landets borgere inklusive jøderne (skønt der for jøderne stadig gjaldt en særlig edsafleggelse, som først blev ophævet i 1864). Grundloven blev givet under indflydelse af revolutionerne i Europa og som følge af en styrkelse af liberale og demokratiske tendenser i Danmark. Ligestilling for loven havde også til hensigt at vække mindretallenes loyalitet mod fædrelandet, der var stillet over for stadige trusler fra Preussen, som havde ambitioner om at annektere Holsten, hvor flertal-

let af befolkningen var preussere. (Dette lykkedes som bekendt Bismarck i 1864, og Slesvig-Holsten, og også Altona, kom under tysk herredømme).

Samme år, 1849, introducerede Moses Levy en ung mand for sin datter Helene – Joseph Perlstein, som studerede på Talmud-skolen i Altona under rabbiner Jacob Ettlinger. Moses Levy havde indset, at han umuligt kunne finde en passende brudgom til sin eneste datter blandt de assimilerede danske jøder og rejste derfor til Yeshivaen i Altona. Det fortælles i familien, at da Moses Levy kom til Talmudskolen for at udsøge sig en svigersøn, bad han rabbiner Ettlinger om at udpege den mest fremragende blandt de studerende. Han ville kunne forsørge studenten hele livet, sagde han – på betingelse af at vedkommende ville sidde og studere Toraen! Herefter blev Levy præsenteret for Joseph Perlstein. Før det var muligt at holde bryllup, måtte Helene lade sig eksaminere af rabbiner Wolff og blive konfirmeret, som loven krævede det. Moses Levy forsøgte at omgå dette krav og sendte hende til at blive overhørt af kateket Levison, der afslog, eftersom det var Wolff, der foretog eksaminationen af konfirmanderne. Derefter sendte Moses Levy hende til at blive overhørt af en kristen præst, men rabbiner Wolff afslog at give sit samtykke hertil, og Helene var nødsaget til at blive overhørt af ham. Få timer efter prøven stod brylluppet for det unge par. Levy tilgav ikke Wolff. Han vedblev med at indsende klager og i 1854, da menigheden forberedte festlighederne i anledning af 25-året for overrabbinerens indsættelse, satte han en meddelelse i *Adresseavisen* om, at han agtede at afholde sørgedag i samme anledning.

Moses Levy skrev to testamenter. Det ene blev skrevet i 1848 året før Helenes bryllup. Heri overlader han sin datter to ejendomme, mens synagogen i Læderstræde slet ikke nævnes. Det andet testamente blev skrevet i 1852 også denne gang i Frederikkes navn (måske under indtryk af koleraepidemien, som hærgede samme år) og er underskrevet af Helene og Joseph Perlstein. Testamentet demonstrerer Moses

Levys ønske om at sikre synagogens videre beståen og uafhængighed af flertallets menighed, såvel økonomisk som administrativt: Han fastslog at huslejen fra de to ejendomme, Læderstræde 5 og Strandgade 23 på Christianshavn,⁹ skulle dække de nødvendige udgifter og specificerede i testamentets 21 paragraffer forordninger, som minder om synago-gevedtægter. Nedenfor de vigtigste bestemmelser:

- *Efter hans død skal man fortsætte med at drive synagogen på det samme sted, som den ligger i dag; morgen og aften skal der holdes gudstjenester og i mangel af tilstedeværelsen af ti mænd skal man indkalde fremmede mod betaling; det er forbudt at foretage ændringer i liturgien.*

- *Før bønnen skal synagogen oplyses alt efter behov; aftenen før Sabbaten og helligdagene skal der tændes mindst 34 lys, så at synagogen er oplyst i overensstemmelse med forskrifterne; på Sabbaten og helligdagene skal det tilstødende værelse være forbeholdt kvinderne.*

- *"De to Rullebibles" (Tora-ruller) med sølvklokker, der vejer omkring 340 Lod, som han og Frederikke havde skænket synagogen "skulle stedse tilhøre Kirken og maa ikke afhændes".*

- *Hvert år på hans dødsdag skal der læses af Davids salmer i en halv time.*

- *Der skal vælges en bestyrelse bestående af tre familiemedlemmer, som hver modtager 100 rigsdaler om året; et af dem, den ældste uanset køn, skal fungere som tilsynsførende og have ret til vederlagsfrit at bo i ejendommen; den første skal være hans svigersøn, Joseph Perlstein; en tredjedel af overskuddet fra de to ejendomme skal tilfalde en jødisk enke eller ugift kvinde, som skal forpligte sig til at føre tilsyn med det rituelle bad; benyttelsen af det rituelle bad skal være fri, medmindre nogen ønsker at yde bidrag; mandspersoner kan benytte det rituelle bad for helligdagene, kvinderne kun i aften timerne; alle hverv overgår ved arv i Levys slægt, og såfremt der*

ikke findes arvinger, skal de overgå til Frederikkens søskende og disses arvinger i den orden testamentet har bestemt. Såfremt der ikke findes arvinger, skal hvervene overgå til menighedens fattige.

- *§17 fastsætter at "enhver af de respektive Nærmeste ... er berettiget til at paasee, at Inspektør og de andre Bestyrere opfylde deres Pligter og til for Mangel deraf at saggive den eller de Forsømmelige til at fortabe sin Bestilling."*

- *I §18 anmoder Moses Levy det Mosaiske Troessamfunds repræsentantskab om at efterse det halvårlige regnskab, som den tilsynsførende for synagogen forelægger dem og betale kvinden, der er ansvarlig for tilsynet med det rituelle bad, en tredjedel af ejendommens overskud.*

To paragraffer i testamentet er særlig interessante: Moses Levys henvendelse til menighedens repræsentantskab med anmodning om at de skal føre tilsynet med hans synagoges pengeanliggender trods hans voldsomme modstand mod rabbiner Wolff, samt hans indstilling til kvindernes ligestilling med hensyn til hverv, bopæl etc. I slutningen af testamentet begæres "at forhindre al anden Raadighed over de indbemeldte faste Ejendomme end i Dispositionen er fastsat."

Fordeling af hverv og retten til at bebo lejligheden vakte i mange år strid i familien.

I 1860 flyttede Helene med mand og børn til Moses og Frederikkens ejendom i Læderstræde 5, og Moses Levy overdrog svigersønnen sin klasselotterikollektion. Året efter blev Emilie født, deres fjerde datter, min fars mor.

Helene og Joseph gav deres ni børn en streng ortodoks opdragelse, og Joseph fortsatte Moses Levys kamp mod rabbiner Wolff efter hans svigerfars død. Den 23. december 1860 ændrede Moses sit testamente: han opgav afsnittet om læsningen af Davids salmer på årsdagen for sin død og i stedet bestemte han, at to personer skulle læse for ham hver dag fra

kl. 10-12 af en ”hebraisk Bog” i svigersønnens eller dennes børns hus. Han fastsatte også betalingen for dem, der læste: 400 rigsdaler om året til hver. Beløbet skulle udredes fra afkastet fra to ejendomme, som henvises til i testamentet. Foruden de to ovenfor omtalte ejendomme, som skulle gå i arv til hans datter og svigersøn, tilføjes til testamentet en lang fortegnelse over hans ejendomme. Perlstein bekræftede med sin underskrift tilføjelserne til testamentet.

Efter halvandet år, den 11. maj 1862, føjede Moses Levy en sidste overraskende rettelse til testamentet: I stedet for de to ejendomme (Læderstræde 5 og Strandgade 23), som skulle sikre driften af synagogen til evig tid, skulle alene afkastet fra én af dem tjene dette formål, nemlig den i Læderstræde. Hvorfor begrænse han midlerne i legatet, der bar hans navn? Hvad kunne få en skarpsindig forretningsmand som Moses Levy til på sin livsaften at ændre sit testamente? Siden oprettelsen af synagogen havde han draget omsorg for, at der altid skulle være ejendomme, som ville kunne tilvejebringe de fornødne ressourcer til dens beståen og vedligeholdelse. Hvorfor gjorde han legatet mindre og dermed sikkerheden for at synagogen aldrig måtte nedlægges? Dette forbliver en uløst gåde.

I disse år førtes blandt de tyske jøder en skarp strid mellem reformtilhængere og ortodokse. Det lykkedes adskillige rabbinere hver på deres måde at værne om den ortodokse jødedom over for den voksende reformbølge navnlig i byerne. Blandt disse var rabbiner Jacob Ettlinger (1798-1871), forfatter til *Aruch le-Ner* og grundlæggeren af Talmud-skolen (*Yeshiva*) i Altona; rabbiner Samson Raphael Hirsch (1808-1888) som i årene 1842-1847 var rabbiner i Emden og Aurich, og som i 1851 blev opfordret til at stå i spidsen for den ny *Adas Yeschurun*-menighed i Frankfurt am Main; rabbiner Esriel Hildesheimer (1820-1899) fra Halberstadt, som i 1873 oprettede et lærehus for Talmud-studier (*Bet Midrash*) for rabbinere i Berlin; rabbiner Isaac Seligman Baer (Yitzchak Dov) Bamberger (1807-1878),

som i 1840 udnævntes til distriktsrabbiner i Würzburg og grundlagde et Bet Midrasch for lærere.

Det kan ikke undre, at der netop i anden generation efter at reformerne havde bredt sig i Vesteuropa, fremstod store åndelige ledere som disse. Alle med undtagelse af rabbiner Bamberger havde skaffet sig en omfattende akademisk uddannelse. De forstod alle, at der ingen anden udvej var end at acceptere ændringerne i livsførelsen og liturgien, men at disse ændringer i hovedsagen skulle være ydre, i overensstemmelse med tidens ånd, dog uden at gå på kompromis med de religiøse forskrifter (*Halacha*) og overholdelsen af de bibelske bud (*Mitzwot*). Takket være disse rabbinere bevarede den ortodokse jødedom i Tyskland, idet den centrale retning blev en neo-ortodoksi på grundlag af *Tora im Derech Eretz* (Bibel samt almen viden). I den lille menighed i København fjernt fra de jødiske centre førte Moses Levy sin kamp næsten alene, isoleret i sin holdning, men han var naturligvis bevidst om, hvad der rørte sig blandt de tyske jøder.

Frederikke døde i København den 5. januar 1865. I slutningen af det samme år, den 18. december, døde Moses Levy under et besøg i Altona og blev begravet der. Hans begravelse er registreret i den hebraiske liste for begravelser i Altona under navnet Mosche Koch, den anden dag af den nye måned *Tevet*, 19. december.¹⁰ Således slap han fra Wolffs begravelsesceremoni!

Den Koch'ske synagoge blev ført videre, og daglig gudstjeneste fandt sted undtagen i de år, hvor de danske jøder var flygtet til Sverige (1943-1945). I et kort stykke tid efter krigen var den faktisk menighedens synagoge, idet den store synagoge i Krystalgade var lukket på grund af reparationer.

I 1986 blev ejendommen i Læderstræde solgt. I nr. 5 på første sal over forretningerne er der i dag et forlag. Der er ingen synlige tegn på den synagoge, som engang havde ligget her. Det oprindelige indbo findes i dag på Københavns Bymuseum.

NOTER

- ¹ Schwarz-Lausten 2005 og 2007.
- ² Schwarz-Lausten 2005, s. 310-12.
- ³ Frosell 1987; Nathanson, 1860.
- ⁴ Schwarz Lausten 2005, s. 279.
- ⁵ *Ibid.* s. 288-91.
- ⁶ Umiddelbart før udgivelsen af *Khartzrot Kopenhagen* (2003), kom den første hebraiske bønnebog med dansk oversættelse af kateket E. Levison (udgivet i København i 1833) mig i hænde. Til min store overraskelse bemærkede jeg, at der på bindet med guldbogstaver stod Frederikke Levys navn. Bønnebogen er forsynet med datoen 18. maj 1845, hun har altså fået bønnebogen samme år som familiesynagogen blev åbnet.
- ⁷ Hovedstadens indbyggere identificerede Læderstræde med jødisk liv. Dette fremgår f.eks. af et brev fra 1829 fra forfatteren J.P. Jacobsen til en af hans venner. Det berettes i brevet, at da rabbiner Wolff ankom til København, havde man lejet en lejlighed til ham i samme ejendom som Jacobsen beboede i Pilestræde, og på grund af de mange jøder som kom for at se lejligheden ”blev Pilestræde til det andet Læderstræde”; Fischer og Salomon 1919, vol. I, s.19.
- ⁸ Goldschmidt 1964.
- ⁹ Mange af ejendommene på Christianshavn er bygget i det 17. og i begyndelsen af det 18. århundrede med jødiske midler. Til gengæld for opholds- og næringstilladelse i Altona og i Danmark forpligtede de sig til at betale udgifterne ved byggeriet i kvarteret; Katz 1981.
- ¹⁰ Venligst oplyst redaktionen af Dan Bondy, Salomon Ludwig Steinheim-Institut für deutsch-jüdische Geschichte an der Universität Duisburg-Essen, 7.7. 2009.

LITTERATUR

- Bamberger, I.N. : *The Viking Jews*. Shengold Publishers, New York 1983.
- Brandes, G. : *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, København 1872.
- Cohn Roi, E. : *Khartzrot Kopenhagen*, [, Courts of Copenhagen], Ruben Mass Ltd, Jerusalem 2003.
- Fischer, J. & Salomon, J. : *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur 1917-1925*, vols. I-III, Levin & Munksgaard, København, 1919-1925.
- Frosell, P.H. : *Københavnske synagoger gennem tre hundrede år*, C.A. Reitzels Forlag, København 1987.
- Goldschmidt, M.A. : *Livserindringer og Resultater*, Jespersens og Pios Forlag, København 1964.
- Goldschmidt, M.A. : *En Jøde*, København 1845.
- Katz, P. : *Jøderne i Danmark i det 17 århundrede*, C.A. Reitzels Forlag, København 1981.
- Levy, M. : *Politivennen*, (indlæg), København 1829-1833.
- Levy, M. : *Testamente*, København 1852.
- Nathanson, M.L. : *Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig København*, København 1860.
- Salomon, J. & Fischer J. : *Mindeskrift i Anledning af Hundredeaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814. En Fremstilling af jødiske Rets- og Livsforhold i Udland og Indland navnlig i Tiden omkring Aar 1800*. Danmarks Loge U.O.B.B. No. 712, København 1914.
- Schwarz Lausten, Martin : *Frie jøder?* Forlaget ANIS, København 2005.
- Idem : *Folkekirken og jøderne*, Forlaget ANIS, København 2005 og 2007.
- Werner, J. : *Gedalia og hans Forfædre*, Hirschsprungs Forlag, København 1933.
- Wolff, A.A. : *Agende for det mosaiske Troessamfunds Synagoge i Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1833.